

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐԱ ՀԱՎՈՐՅԱՆ

Արվեստագիտության թեկնածու

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԿԱՊԱՂԱՎԱԿԻԱՅԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻ ԵՎ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ
ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Քաղաքական ու տնտեսական ծանր պայմանների հետևանքով շատ ժողովուրդներ՝ հույները, հրեաները, ասորիները և, իհարկե, հայերը, ստիպված են եղել թողնել հայրենիքը և գաղթել օտար ափեր։ Հայերը, սակայն, մոր ապաստանած երկրներում կենսականորեն կապված են մնացել ազգային մշակույթի ու հավատի հետ։ Թերևս դժվար է գտնել մեկ այլ ժողովուրդ, որը հայի մոտ իր մայր երկրից դուրս՝ գաղթավայրերում՝ Կ. Պոլիս, Ղրիմ, Նոր Զուղա, Նոր Նախիջևան, Լվով, ստեղծած լիմի արվեստի մասն բարձրարժեք և խորապես ազգային գործեր։ Հայ մարդու կողմից որքա՞ն ձեռագիր-մատյաններ են ստեղծվել աշխարհի ամենահեռավոր անկյուններում։

Նման մի հետաքրքրական երևույթ կատարվել է պատմական Հայաստանի արևմտյան սահմաններից այն կողմ՝ Փոքր Ասիայի բարձրադիր մասում, Տավրոս լեռան ու Եփրատ գետի շրջաններում։

Հայերն այստեղ վաղուց են բնակություն հաստատել¹։ Տեղեկություններ կան, որ դեռևս IV-V դարերում, պարսիկների հետ ընդհարումների հետևանքով, հայ իշխանական տների որոշ ներկայացուցիչներ անցել են Կապադովկիա։ Մովսես Խորենացին Կապադովկիան անգամ համարում է Հայոց երկրի արևմտյան մասը²։

Կապադովկիայում հայերի թիվը մեծացավ հատկապես XI դ. կեսերից, սելջուկյան արշավանքների շրջանում։ Սելջուկյան նվաճումներից առաջ էլ բյուզանդացիները տարբեր միջոցներով տիրացել էին Հայաստանի հարավային տարածքներին։

Կապադովկիայի կապակցությամբ հետաքրքրական է պատմիչ Միքայել Ասորու հետևյալ տողերը. «Հայերը բազմացան այս կողմերը (XI դ.) և անկից է, որ տարածուեցան բոլոր Կապադովկիա, Կիլիկիա և Ասորիք»³։ Նման տեղեկություններ հաճախում են մահ հայկական մի շարք աղբյուրներում⁴։

Խաչակիրների պատմիչները Կապադովկիայի հայաբնակ վայրերը դեռ այն ժամանակ կոչել են *հայկական երկիր*⁵։

¹ Նիկողայոս Ադոնց, *Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում*, Երևան, 1987թ., էջ 80-89, 388-389, 439 և այլն։

² Մովսես Խորենացի, *Պատմություն հայոց*, Գիրք Ա, Գլ. ԺԴ։

³ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմություն հայ կեսարիոյ*, Կահիրե, 1937, էջ 338։

⁴ Թովմա Արծրունի, Արիստակես Լաստիվերտցի, Մատթեոս Ուոհայեցի, Սամուել Անցի և ուրիշներ։

⁵ Տե՛ս G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art Byzantin, les églises rupestres de Cappadoce*, Paris, II, 1932, p. 398 (ծ. 3)։

«Վեց հարիւր տարիների ընթացքում, որ Կապադովկիա կը մնար Բիզանդական կայսերութեան տիրապետութեան տակ, — գրում է Ա. Ալպոյաճյանը, — շարունակ պետութիւնը կը լցուէր հայերով, որոնցմէ ստուար մաս մըն ալ ապահովաբար բաժին կիյնար Կապադովկիոյ, որուն մէկ կարևոր մասը արդեն Փոքր Հայքի սահմաններուն մէջ մտած էր հռոմէական տիրապետութեան շրջանին հայ բնակչութեան թվին աճումին պատճառով»⁶:

Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանը «Ազգապատում» կոթողային աշխատության մէջ ներկայացնում է Հայոց Եկեղեցու Կապադովկիայի թեմի գործունեությունը⁷:

Ի. Դյակոնովը կապադովկյան լեզուն համարել է «պրոտոհայկական»⁸: Հույն գիտնական Պ. Կարոլիդէսը կապադովկյան շատ բառերի և արտահայտությունների ծագումը կապում է հայերի հետ⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, գրականության մէջ բազմաթիվ փաստեր կան՝ կապված Կապադովկիայում ապրող հայերի, նրանց կյանքի ու կենցաղի մասին: Ջարմանալիորեն, սակայն, որևէ հայ հեղինակի առանձին մի հոդված գոյություն չունի Կապադովկիայում ապրող հայերի ստեղծած արվեստի մասին: Դրան վերաբերող աղբատիկ տեղեկությունները ստիպված ենք քաղել օտար հեղինակների աշխատություններից: Ի դեպ, ազգային մշակույթի հուշարձանների հետ կապված մնան վիճակը բացառություն չէ: Այդպես եղել է նաև Հայաստանի տարածքում. օրինակ՝ Վասպուրականի Վարազա վանքի Ս. Գևորգ ժամատան որմնակարների մասին հանգամանորեն խոսել է միայն ֆրանսիացի Միշել Թիեբրին¹⁰: Նույն հեղինակի ջանքերի շնորհիվ առաջին անգամ տեղեկացանք Վասպուրականի Կապուտկող լեռան բարձրադիր լանջում գտնվող Ս. Հակոբ եկեղեցու ընտիր որմնակարների մասին¹¹:

Վիլանլե եկեղեցու արևմտյան թևը և մարտեքսը

⁶ Ա. Ալպոյաճյան, *Պատմություն հայ կեսարիոյ*, Կահիրե, 1937, էջ 334:

⁷ «Ազգապատում», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 101:

⁸ *История армянского народа*, Ерewan, 1968, стр. 222.

⁹ Հ. Բարթիկյան, *Կոստանդին Ծիրանաձին*, Բիզանդական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բ. Երևան, 1970, էջ 171-172:

¹⁰ M. Thierry, *Monasteres Armenies du Vaspourakan le convent de Varagavank*, "Re. Arm.", t. VI, Paris, 1970, p. 150-161.

¹¹ *Revue des Etudes Armeniennes*, t. V, Paris, 1968, p. 65-79: Այս եկեղեցին կառուցել և նկարազարդել է տվել Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմը: Եկեղեցու պատերից մեկի վրա նկարված է Սենեքերիմ թագավորը՝ իր շքախմբի անդամների հետ:

Ուրեմն մոյն վիճակն է եղել Կապադովկիայի X-XI դդ. հայկական եկեղեցիների և դրանց որմնամկարների պարագայում: Վերջիներին մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում եվրոպացի գիտնականներ Գ. դը ժերֆանիոնը, Հ. Ռոտտեն, Ն. և Մ. Թիերի-ները, Ժ. Լաֆոնտեն-Ռոզոնը և այլք:

Աղուց-Աղթի եկեղեցու զմբեթի որմնամկարները

դրանք բանականներ ունեին և եռանդուն մասնակցություն էին ունենում տեղական կյանքին: Նրանք որոշակի դեր խաղացին այդ քաղաքների վերակառուցման գործում. իսկ եկեղեցիների ներսում գտնվող որմնամկարների հունական արձանագործություններն այնքան անկանոն ու սխալներով են զրկված, որ դրանց հեղինակների ոչ հույն լինելը կասկած չի հարուցում¹³: Գ. ժերֆանիոնն ավելի որոշակիորեն է գրում հատկապես Սպիտակ եկեղեցի անվանված եկեղեցու կապակցությամբ. «Նրա զմբեթի ու ներսի դեկորատիվ զարդաբարդարանքի ոճաձևաբանական առանձնահատկություններում դրսևորում է հայկական ոճը»¹⁴:

Հաջորդ գիտնականը, որն ավելի հանգամանորեն է գրում Կապադովկիայի հայկական եկեղեցիների արվեստի մասին, Ժակլին Լաֆոնտեն-Ռոզոնն է: Դեռևս 1963 թ. իր «Նոր տեղեկություններ Կապադովկիայի մասին» հոդվածում¹⁵ նա անդրադառնում է Կապադովկիայի հայկական արվեստի հարցերին՝ խոսքը մասնավորելով եկեղեցիներից մեկում

բնակավայրի մոտի քարանձավում գտնվող Սուրբ Կարապետ հայկական եկեղեցին հայտնաբերել և ուսումնասիրել է գերմանացի գիտնական Հելմուտ Ռոտտը¹²:

Հ. Ռոտտից հետո Կապադովկիայի հայկական եկեղեցիներին և դրանց արվեստին անդրադարձել է ֆրանսիացի գիտնական Գ. ժերֆանիոնը: Իր եռաժանր աշխատության մեջ, տարբեր առիթներով, նա խոսում է այդ վայրերում հայերի մշակութային գործունեության մասին. «Լիկանդոս և Ծամնդավ քաղաքներում վաղուց ի վեր հաստատվել էր Բարձր Հայքից եկած բնակչության մի հատված՝ Մլեհ (Մելիուս) հայի գլխավորությամբ: Նը-

¹² H. Rott, *Kleinasiatische dankmäler aus Pisiden, Pamphylien, Kappadokien und Lydien*, Leipzig, 1908, p. 200.

¹³ Գ. դը ժերֆանիոն, *Աղվ. աշխ.*, հատոր IV, 1942, էջ 398-400 (Կապադովկիայի հայերը գրել են հունարեն, որի պատճառով և՛ սխալներով. մի բան, որն իր արտահայտությունն է գտել որմնամկարներում):

¹⁴ Գ. դը ժերֆանիոն, *Աղվ. աշխ.*, հատոր IV, 1942, էջ 417:

¹⁵ J. Lafontaine-Dosogne, *Nouvelles notes Cappadociennes (Extrait de «Byzantion»)*, m. XXXIII, Bruxelles, p.p. 121-183.

հայ Մլեն գորավարի պատկերի շուրջ: Նա գտնում է, որ այդ պատկերը կատարված պետք է լինի հայ վարպետների կողմից X դ. 60-ական թվականներին¹⁶:

Իր վարկածը հավաստելու համար բեղգիացի գիտնականը կատարողական-ոճական մանրագնին համեմատություններ է անցկացնում մույն ժամանակաշրջանի հայկական մանրանկարչության նմուշների հետ՝ մասնավորապես նկատի ունենալով հայոց Գագիկ թագավորի «Կարսի» կոչվող Ավետարանի կերպարները:

Ժ. Լաֆոնտեն-Դոգոնը ևս, ինչպես Հ. Ռոտտը, որոշ տեղեկություններ է հաղորդում Գեզգիի քարանձավում գտնվող հայկական Ս. Կարապետ եկեղեցու մասին¹⁷:

Այդ մույն հոդվածում Ժ. Լաֆոնտեն-Դոգոնը հայկական ճարտարապետության և հայ արվեստի հետ է առնչում Կապադովկիայի Փյունեմլե Սեկիի, Դանիելի, Վիլանլե և Կոկարե եկեղեցիները: Ըստ գիտնականի, այդ եկեղեցիների գեղարվեստական հարդարանքը որոշակիորեն կրում է հայկական արվեստի կնիքը¹⁸:

1973 թ. Մոսկվայում լույս ընծայված «Բյուզանդիա, Հարավային պալոններ և Հին Ռուսիա, Արևմտյան Եվրոպա. արվեստը և մշակույթը» ժողովածուում Ժ. Լաֆոնտեն-Դոգոնը հանդես է եկել չափազանց ուշագրավ հոդվածով՝ «Չեմլեկչի քելիսե կոչվող եկեղեցու որմնանկարները և հայերի ներկայության խնդիրը Կապադովկիայում»: Հետաքրքրական ու դիպուկ վերլուծությունների շնորհիվ փորձառու գիտնականն ընթերցողին համոզում է այդ եկեղեցու որմնանկարների հայկական պատկանելիությունը: «Այդ եկեղեցու որմնանկարները, — գրում է հեղինակը, — դրսևորում են որոշակի կապեր ոչ միայն Կապադովկիայի մի շարք վանքերի գեղանկարչության հետ, որոնք վերագրվում են հայերին և կամ առանձնաձևում հայկական ազդեցությամբ, այլ նաև՝ հայկական այն ձեռագրերի մանրանկարների հետ, որոնց ես ծանոթացա Երևանի Մատենադարանում»¹⁹:

«Ավետում ջրհորի մոտ» (Փյունեմլե Սեկի) եկեղեցի

¹⁶ Մլեն գորավարն այստեղ ներկայացված է բյուզանդական կայսրերի դիմանկարների կողքին բյուզանդական հագուստներով:

¹⁷ Ցավոք, այդ եկեղեցու որմնանկարներից այսօր մնացել են միայն առանձին բեկորներ:

¹⁸ Ժ. Լաֆոնտեն-Դոգոն, *Մշ. աշխատությունը*, էջ 171-172:

¹⁹ *Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура* (сборник статей), М., 1973, стр. 78.

Վերոհիշյալ հեղինակներից բացի, հայերի և Կապադովկիայի արվեստի առնչություններին անդրադարձել են նաև Մ. Ռեյստալը²⁴, Ն. Օլկոնոմիդեսը²⁵: Ցավոք, նրանց աշխատությունները մեզ մատչելի չեն եղել:

Մեր խոսքը եզրափակենք եվրոպական մի նշանավոր գիտնականի դիտողությամբ, որն, այսպես ասած, «հակառակ ծայրից» է մոտեցել մեզ հետաքրքրող խնդրին: Դեռևս 1911 թ. Ա. Բաումշտարկը, ծանոթանալով Հայաստանի հարավային շրջանների մանրանկարներին, գրել է. «Հին արևելյան-միջագետքի, նաև Կապադովկիայի շրջանի գեղանկարչության ավանդները, թերևս, ոչ մի փեղ այնքան անաղարտ ձևով չեն դրսևորվել, ինչպես Վասպուրականի շրջանի ձեռագրերում: Այդ ձեռագրերի շնորհիվ է, որ XV-XVII դդ. հայկական մանրանկարները կամրջվում են գեղանկարչության հին ավանդների հետ»²⁶:

²⁴ Die Byzantinische Wandmalerei in kleinasien, B. d. 1-5, pp. 67-74.

²⁵ L'organisation de la frontiere Orientale de Byzance aux X-e siecle et Taktikon de l'iscorial, "Rapports", pp. 73-90.

²⁶ A. Baumschark, Eine gruppe illustriertes Armenisches Evangelien bucher des XVII-XVIII, j. in Jerusalem. Monashefte für kunstwissenschaft, 1911, p. 48.